ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA SINTAKSEM TAHLILNING AFZALLIKLARI

Asadova G. T
Samarqand davlat chet tillar institute
gavharteshabayevna@gmail.com
Shavkatova Mehribon Shuxratovna
mehribonshavkatova9@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda zamonaviy tilshunoslikda sintaksem tahlilning nazariy va amaliy imkoniyatlari yoritiladi. A.M. Muxin tomonidan ishlab chiqilgan funksional sintaksis va sintaksemika konsepsiyasi doirasida sintaksema invariant birlik sifatida talqin qilinadi hamda uning pozitsion, majburiy va kombinator variantlari ajratiladi. Tezisda sintaksem tahlilning predikativlik, jarayonlilik, stativlik, agentivlik, obyektivlik va boshqa funksional-semantik xususiyatlarni aniqlashdagi afzalliklari misollar asosida ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: sintaksema, sintaksem tahlil, funksional sintaksis, A.M. Muxin, sintaktik-semantik belgi, pozitsion sintaksema.

Sintaksisni o‘rganishda an’anaviy yondashuv ko‘pincha gap bo‘laklari, ularning o‘zaro bog‘lanishi va formal grammatik ko‘rsatkichlarini aniqlashga asoslanadi. Biroq gap tarkibidagi bir xil shakl turli konstruksiyalarda turlicha sintaktik-semantik vazifa bajarishi mumkin. Shu sababli zamonaviy funksional sintaksisda birlikning faqat shaklini emas, uning gapdagi funksiyasi va mazmuniy xususiyatlarini birgalikda aniqlashga ehtiyoj kuchaydi. Sintaksem tahlil aynan mana shu masalani hal qilishga yo‘naltirilgan yondashuvlardan biridir. Sintaksemika nazariyasining shakllanishi A.M. Muxin nomi bilan bevosita bog‘liq. Manbalarda uning 1961-yildagi ishida “syntaxeme” atamasi va unga asoslangan sintaktik-semantik tahlil usuli ilgari surilgani qayd etiladi. Keyingi tadqiqotlarda sintaksema gapning muayyan pozitsiyasida namoyon bo‘ladigan oddiy gap bo‘lagi bilan aynanlashtirilmaydi, u sintaktik va semantik belgilar majmuiga ega bo‘lgan invariant birlik sifatida qaraladi.

S.M. Suxorolska va O.I. Fedorenko tomonidan tayyorlangan sintaksis bo‘yicha o‘quv manbada Muxinning hissasi alohida ta’kidlanib, sintaksemika sintaktik-semantik tahlilning maxsus yo‘nalishi sifatida ko‘rsatiladi. Mualliflar Muxinning yondashuvida sintaksema “an elementary unit of grammatical syntactic meaning” sifatida izohlanishini keltiradi. Ya’ni sintaksema grammatik-sintaktik ma’noning elementar va invariant birligi hisoblanadi. Bu ta’rifdan kelib chiqib, sintaksemani oddiygina “gap bo‘lagi” deb tushunish

yetarli emas. Masalan, ingliz tilidagi “John opened the door” gapida John komponenti subyekt va agentiv munosabatni, the door esa obyekt munosabatini ifodalashi mumkin. Biroq sintaksem tahlil shu komponentlarning faqat “ega” va “to‘ldiruvchi” ekanini emas, ularning qanday sintaktik-semantik belgilarni tashishini ham aniqlaydi. Sintaksem tahlil sintaktik shakl bilan semantik vazifani birgalikda ko‘rib chiqadi.

An’anaviy tahlilda “who?”, “what?”, “where?”, “when?” kabi savollar orqali gap bo‘laklarini aniqlash mumkin. Sintaksem tahlilda esa shu birlikning qanday sintaktik-semantik belgi bilan qatnashayotgani aniqlanadi. Bir xil funksional mazmun turli grammatik shakllar bilan ifodalanishi mumkin. 2025-yilgi tadqiqotda A.M. Muxin ishlari asosida sintaksemalarning qarama-qarshi qatorlari va ularning belgilari o‘rganilgani, natijada 27 ta oppozitsion qator ajratilgani ko‘rsatilgan. Bu natija sintaksemalarning alohida-alohida hodisa sifatida emas, balki o‘zaro munosabatdagi tizim birliklari sifatida o‘rganilishini ko‘rsatadi. Badiiy asarda bir xil grammatik shakl turli kontekstlarda turlicha mazmuniy vazifa bajarishi mumkin. Sintaksem yondashuv esa kontekst, pozitsiya va kombinatsiyani hisobga olgan holda birlikning funksional xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Quyidagi sodda misollar sintaksem yondashuvning amaliy tomonini ko‘rsatadi:

John opened the door. Bu gapda John komponenti grammatik jihatdan ega, sintaktik-semantik jihatdan esa harakatni amalga oshiruvchi agentiv birlik sifatida talqin qilinadi. The door komponenti esa harakat yo‘naltirilgan obyektni bildiradi. Demak, oddiy “Subject + Predicate + Object” sxemasi bilan cheklanmay, komponentlarning agentiv va obyektiv xususiyatlarini ham ko‘rsatish mumkin.

The door opened. Ikkinchi gapda the door grammatik jihatdan subject o‘rnida kelgan bo‘lsa-da, birinchi gapdagi John bilan bir xil semantik rolga ega emas. Bu yerda grammatik subyekt harakatni ongli ravishda bajaruvchi agent sifatida talqin qilinmaydi. Aynan shunday farqlar sintaksem tahlilning afzalligini ko‘rsatadi: formal pozitsiyasi bir xil yoki o‘xshash bo‘lgan birliklarning sintaktik-semantik xususiyatlari farqlanishi mumkin. Misollardan ko‘rinadiki, sintaksem tahlil grammatik shaklni inkor etmaydi, aksincha, uni sintaktik-semantik mazmun bilan bog‘laydi. Ayniqsa ingliz tilida infinitiv, gerund, predlogli birikma va boshqa shakllarning turli pozitsiyalarda qo‘llanishi ularning funksional imkoniyatlarini aniqlashni talab qiladi.

Sintaksem yondashuv hozirgi tilshunoslikda ham qo‘llanmoqda. Jumladan, yurtimizda ham ushbu tahlil usullaridan foydalangan holda o’nlab tadqiqotlar olib borilgan va natijada ellikdan ziyod sintaksema turlarianiqlangan. Mualliflar sintaksemani “a unique unit – invariant” deb

tavsiflaydi va uning mazmunini sintaktik hamda semantik belgilar tashkil etishini ta’kidlaydi.

E.A. Vanchikovaning 2016-yildagi tadqiqoti ham sintaksemalarning predikativ munosabatlarni shakllantirishdagi roliga bag‘ishlangan. Muallif funksional sintaksisning minimal birligi sifatida sintaksemaga murojaat qilib, unda morfologiya, semantika va sintaksisning birligi aks etishini ta’kidlaydi. Bu fikr sintaksem tahlilning fanlararo xususiyatini ko‘rsatadi: birlikning grammatik shakli, sintaktik vazifasi va mazmuni birgalikda tahlil qilinadi.

2026-yilda G.T. Asadovaning ingliz va o‘zbek tillari materiallari asosida amalga oshirilgan tadqiqotida gap tarkibidagi ikki valentli sintaksemalarning sintaktik-semantik hamda kognitiv xususiyatlari qiyosiy-funksional aspektda o‘rganilgan. Muallif ikki valentli sintaksemalarning gap tarkibida voqelanish xususiyatlari, ularning sintaktik munosabatlari va semantik mazmunini qiyosiy tahlil qilish orqali ingliz va o‘zbek tillaridagi o‘xshash hamda farqli jihatlarni aniqlagan. Tadqiqotda sintaksemalarning gap strukturasi va mazmuniy tashkilidagi o‘rni sintaksem tahlil asosida yoritilib, ularning turli sintaktik-semantik xususiyatlari ochib berilgan. Mazkur yondashuv ingliz va o‘zbek tillaridagi sintaktik birliklarni qiyosiy o‘rganishda sintaktik shakl bilan semantik mazmunning o‘zaro munosabatini aniqlash imkonini beradi. Demak, sintaksem tahlil hozirgi tadqiqotlarda nafaqat alohida gaplarni tavsiflash, balki ikki tilning strukturaviy va funksional xususiyatlarini qiyoslash vositasi sifatida ham qo‘llanmoqda.

Yuqoridagi tadqiqotlarni umumlashtirganda, sintaksem tahlil bir necha muhim ilmiy natijalarga olib kelishi ko‘rinadi. Birinchidan, u gap komponentlarini faqat formal kategoriyalar orqali emas, balki sintaktik va semantik belgilar tizimi orqali tasniflash imkonini beradi. Ikkinchidan, turli grammatik shakllarning bir xil yoki yaqin funksional mazmunni ifodalashi aniqlanadi. Uchinchidan, sintaksemalar o‘rtasidagi oppozitsion va kombinator munosabatlarni ko‘rsatish mumkin. To‘rtinchidan, qiyosiy tahlilda sintaksema tillar o‘rtasidagi bevosita formal moslikdan ko‘ra chuqurroq funksional moslikni aniqlashga yordam beradi. Masalan, ingliz tilidagi ma’lum bir predlogli konstruksiya o‘zbek tilida aynan shu predlog bilan emas, kelishik qo‘shimchasi yoki boshqa sintaktik vosita bilan ifodalanishi mumkin. Shunday vaziyatda sintaksem tahlil shakllar orasidagi farq bilan birga ularning umumiy funksional mazmunini ham aniqlash imkonini beradi. Beshinchidan, sintaksem tahlil ilmiy izlanishda aniq mezonlar asosida ishlashga undaydi. Sintaksemaning pozitsiyasi, majburiyligi, kombinatsiyasi va sintaktik-semantik belgilari izchil aniqlansa, katta hajmdagi badiiy yoki ilmiy matnlarni ham tizimli ravishda tahlil qilish mumkin.

Sintaksem tahlil zamonaviy funksional sintaksisning muhim metodlaridan biri sifatida gapning formal va mazmuniy tomonlarini bir butun holda o‘rganishga imkon beradi. A.M. Muxin tomonidan ishlab chiqilgan nazariyada sintaksema grammatik-sintaktik ma’noning invariant birligi sifatida qaraladi va uning turli variantlari hamda tizimdagi munosabatlari aniqlanadi. Keyingi tadqiqotlarda bu yondashuvning nazariy asoslari rivojlantirilib, yuzlab sintaksemalar tavsiflangan, ularning oppozitsion qatorlari va funksional xususiyatlari aniqlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Artikova N. Deberdeeva E. E. Functional syntaxemic study of incomplete sentences in dialogic speech (based on English and Uzbek languages) // American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education. 2024. Vol. 2, Iss. 4. P. 564–567.
2. Asadova G. Nomustaqil ega vazifasidagi ikki valentli birliklar komponent tahlili //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2024. – C. 96-98.
3. Asadova G.T. Gap tarkibida ikki valentli sintaksemalarning kognitiv xususiyatlari va qiyosiy-funksional tadqiqi (ingliz va o‘zbek tillari misolida): Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2026. – B. 8–9.
4. Sukhorolska S. M., Fedorenko O. I. Methods of Linguistic Analysis. - Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 2005.
5. Xotamova P. I. Ingliz va o‘zbek tillari gap tarkibida posessivlik (egalik) sintaksemalarining qiyosiy-funksional tadqiqi: filol. fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. Samarqand, 2023. 144 b.
6. Асадов Р.М. Инглиз тили содда гап қурилмаларида моновалентли ва поливалентли компонентларнинг синтаксем таҳлили: филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Тошкент, 2018.
7. Ванчикова Е. А. Роль синтаксемы в оформлении предикативных отношений // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. № 11, ч. 3. С. 84–86.
8. Дорошенков В. А., Амахина С. А., Синицына Ю. Н. Труды А. М. Мухина: два закона функционирования языка // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2025. Т. 16, № 1. С. 175–189. DOI: 10.22363/2313-2299-2025-16-1-175-189.
9. Каландаров А. Р. Инглиз ва ўзбек тилларида компаративлик категорияси ифодаланишининг синтактик-семантик хусусиятлари: филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Тошкент, 2019. 154 б.

10. Мухин А. М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица // Филологические науки. 1961. № 3. С. 53–65.